

Marta Trębacka

*Uniwersytet Warszawski**Wydział Prawa i Administracji**ORCID: 0000-0003-2942-7668*

Prawo europejskie wobec stereotypizacji i mowy nienawiści

European law towards stereotyping and hate speech

Streszczenie

W niniejszym artykule podejmowane są rozważania o charakterze interdyscyplinarnym, z obszaru nauk prawnych i społecznych. W rozwoju instytucji praw człowieka w okresie po II wojnie światowej doszło do wyodrębnienia się w prawie międzynarodowym systemu globalnego ochrony praw człowieka (uniwersalnego) i systemów regionalnych. W Europie system regionalnej ochrony praw człowieka stanowi prawo europejskie, stworzone przez organy Rady Europy i UE. Termin „prawo europejskie”, będące osią analizy autorki, odnosi się do systemu prawnego Rady Europy oraz UE, wspieranych przez ETPC i TSUE. W ramach postępujących współcześnie zmian społecznych to właśnie prawo europejskie stoi przed największymi wyzwaniami ochrony godności jednostki, nieznanymi w obecnym wymiarze w XX w. Niniejszy artykuł ma na celu scharakteryzowanie zjawisk społecznych takich jak stereotypizacja i mowa nienawiści, które mimo nikłego rozpoznania w prawie europejskim są szeroko analizowane i badane w ramach nauk społecznych. Szeroka charakterystyka tych zjawisk ma na celu ukazanie korelacji, jakie zachodzą pomiędzy nimi jako nieposiadającymi w prawie europejskim odpowiednich definicji legalnych a obecnymi już regulacjami w zakresie przeciwdziałania dyskryminacji i wolności słowa. W niniejszym artykule przedstawiona zostanie charakterystyka zjawiska stereotypizacji oraz wyzwania, przed jakimi stoi europejskie sądownictwo przy rozstrzygnięciu o szkodliwości stereotypów. Następnie przedstawiona zostanie charakterystyka mowy nienawiści wraz z analizą współczesnych regulacji prawnych o zasięgu europejskim obejmujących to zjawisko. Przedstawiona charakterystyka prowadzi do opisanie korelacji zjawiska stereotypizacji i mowy nienawiści z wolnością słowa i możliwością jej ograniczania w prawem przewidzianych przypadkach w celu zapobiegania zachowaniom dyskryminacyjnym w stosunku do grup dyskryminowanych. W ramach prowadzonej analizy wskazana zostanie również hierarchia ochrony cech naturalnych, która poprzez archaiczne regulacje europejskich przepisów przeciwdziałających dyskryminacji nie obejmuje w pełni ochrony mniejszości seksualnych pozostających współcześnie głównie adresatami stereotypizacji i mowy nienawiści.

Słowa kluczowe

stereotypizacja, mowa nienawiści, prawo europejskie, prawa człowieka, ochrona godności jednostki, dyskryminacja, przepisy antydyskryminacyjne, homofobia, wolność słowa, stereotyp, mniejszości seksualne

Abstract

This article takes up considerations of an interdisciplinary nature, from the field of legal and social sciences. After the Second World War the development of human rights institutions, international law has been distinguished in a global system of human rights protection (universal) and regional systems. In Europe, the regional system of human rights protection is the European law, created by the Council of Europe and EU bodies. The term “European law”, constituting the core of the author’s research, refers to the legal system of the Council of Europe and the EU, supported by the ECtHR and the CJEU. Within the ongoing social changes, it is European law that faces the greatest challenges to the protection of individual dignity, unknown in its present form in the 20th century. This article focuses on characterization of social phenomena such as stereotyping and hate speech which, despite their poor recognition in European law, are widely analyzed and studied in social sciences. A broad characterization of these phenomena is aimed at showing the correlations that occur between them, as they do not have adequate legal definitions in European law, and the current regulations in the field of anti-discrimination and freedom of speech. This article will present the characteristics of the phenomenon of stereotyping and the challenges facing the European judiciary in deciding about the harmfulness of stereotypes. Subsequently, the characteristics of hate speech will be presented together with an analysis of present European legal regulations covering this phenomenon. The presented overview leads to a description of the correlation of the phenomenon of stereotyping and hate speech with freedom of speech and the possibility of its restriction in cases provided by law to prevent discriminatory behavior towards discriminated groups. The analysis will also indicate the hierarchy of protection of natural features which, due to archaic regulations of the European anti-discrimination laws, does not fully include the protection of sexual minorities, which remain today the main addressees of stereotyping and hate speech.

Keywords

stereotyping, hate speech, European law, human rights, protection of human dignity, discrimination, anti-discrimination legislation, homophobia, freedom of speech, stereotype, sexual minorities

1. Wprowadzenie

Wolność słowa i przekonań została uznana w preambule Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka¹ za „najwznioślejszy cel człowieka zważywszy, że brak poszanowania i pogarda dla praw człowieka doprowadziły do aktów barbarzyństwa, które wstrząsnęły sumieniem ludzkości”. Wolność słowa i przekonań ma zapewnić nadejście wolności od strachu i nienawiści. Stanowi ona nie tylko cel, ale i środek dla ochrony godności jednostki, jednakże nie jest to wolność absolutna. Jak każda wolność może służyć jednostce, jednocześnie szkodząc innej, dlatego podlega ograniczeniom. Niniejszy artykuł stanowi analizę społecznych zachowań, które korzystając z przymiotu wolności słowa, przyczyniają się do szerzenia homofobii i negatywnego obrazu społecznego grup mniejszościowych. Do tych zachowań należą mowa nienawiści, stereotypizacja i szerzenie uprzedzeń. Są to jednocześnie pojęcia, które nie posiadają definicji legalnych w europej-

¹ Dnia 10 grudnia 1948 r. Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych przyjęło Powszechną Deklarację Praw Człowieka jako wzorzec przestrzegania praw człowieka i stanowienia prawa przez państwa sygnatariuszy deklaracji.

skim systemie prawnym, dlatego w ramach niniejszego artykułu podjęta zostanie próba zdefiniowania ww. pojęć. Na potrzeby przeprowadzenia analizy zakres prawa europejskiego obejmuje system prawny Rady Europy oraz UE jako organizacji międzynarodowych, które mają największy wpływ na obecny kształt ochrony praw człowieka w Europie, głównie poprzez działania ich organów jurysdykcyjnych – ETPC i TSUE.

2. Społeczna charakterystyka stereotypów

Najogólniej rzecz ujmując, stereotyp stanowi utrwalone i popularne wyobrażenie, które dotyczy określonego zjawiska lub grupy społecznej. Jest ono zazwyczaj uproszczone w warstwie poznawczej oraz silnie nacechowane aksjologicznie i emocjonalnie. Stereotyp wydaje się jednocześnie nieodzowny w komunikacji jako skrót poznawczy, jak i uznawany jest za wyraz, także źródło, uprzedzeń oraz dyskryminacji. Nierzadko stanowi skuteczne narzędzie upowszechniania i utrwalania ideologii².

Głównymi cechami stereotypów, jak przyjmuje się w naukach społecznych, jest (i) charakter poznawczy oraz (ii) pewna uogólniona wizja rzeczywistości³. Ta ostatnia ma stanowić informację posiadaną przed danym doświadczeniem, a tym samym ukierunkowuje je. Stereotypy odnoszą się do kategorii społecznych oraz są tworzone i podtrzymywane przez grupę. Ponadto są wysoce nieelastyczne i odporne na zmiany. Sama treść stereotypu jest uogólniona, jednakże nie zawsze jest ona fałszywa. To uproszczenie polega na przecenianiu międzygrupowych różnic oraz ignorowaniu różnic wewnątrzgrupowych, przez co jednostki identyfikowane są nie przez ich indywidualne cechy, ale przez jedną główną, która warunkuje przynależność do danej grupy.

Stereotypy zwykle wiążą się z wartościowaniem i emocjonalnym stosunkiem do rzeczywistości. Mogą być zarówno pozytywne, jak i negatywne, a także neutralne – same w sobie nie są emocjami, ale raczej zbiorem przekonań. W przypadku kilku funkcjonujących stereotypów istnieje tendencja do łączenia się ich w zespoły i tworzenia spójnych systemów wzajemnie wzmacniających się opinii. Wiążą się z językiem, są w nim utrwalone i za jego pomocą przekazywane. Tym samym w stosunku do jednej grupy mogą funkcjonować różne stereotypy przekazywane w ramach jednego języka lub regionu. Dodatkowo cechuje je wysoka subiektywna pewność.

² I. Kurz, *Stereotyp*, [w:] M. Rudaś-Grodzka i in. (red.), *Encyklopedia gender: Płeć w kulturze*, Warszawa 2014, s. 520-522.

³ Szerzej zob. A. Schaff, *Stereotypy a działanie ludzkie*, Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa Książka i Wiedza, Warszawa 1981; oraz Z. Chlewiński, *Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna*, [w:] Z. Chlewiński, I. Kurz (red.), *Kolokwia psychologiczne nr 1: Stereotypy i uprzedzenia*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1992.

Ładunek emocjonalny odróżnia uprzedzenia od stereotypów. Ich zmiana jest tym samym trudniejsza, ponieważ skorelowanie stereotypów z emocjami powoduje silne zniekształcenie otrzymywanych informacji. Jednak zmiana uprzedzeń jest możliwa przy zastosowaniu hipotezy kontaktu. Zgodnie z tą koncepcją nieformalny kontakt międzygrupowy jednostek z grup od siebie zależnych, o jednakowym statusie, może pomagać w walce z uprzedzeniami⁴. Dlatego też należy tworzyć przestrzenie do swobodnych interakcji i doprowadzać do spotkań grup negatywnie się postrzegających. Prostsza do zastosowania wydaje się metoda odwrócenia sytuacji zaproponowana przez Katarzynę Adamską. Polega ona na „wczuciu się” w rolę osoby, wobec której przedstawiane są stereotypowe przekonania, a przez to wzbudzenie wobec niej współczucia, sympatii i innych emocji pozytywnych⁵.

Mechanizmy powstawania stereotypów i uprzedzeń są w dużej mierze identyczne. Zdzisław Chlewiński wyróżnił cztery z nich, a mianowicie: (i) społeczne uczenie się, (ii) rzeczywisty konflikt, (iii) uwarunkowania osobowościowe, oraz (iv) uwarunkowania poznawcze. Przez społeczne uczenie się rozumiana jest socjalizacja, w której już na etapie nauki języka wpajane są dzieciom pojęcia o zabarwieniu emocjonalnym. Na dalszym etapie socjalizacji te uprzedzenia wypełniane są treścią, a tym samym zyskują walor stereotypów. Rzeczywisty konflikt dotyka aspektów politycznych i ekonomicznych, jest wynikiem międzygrupowej konkurencji. Uwarunkowania osobowościowe należą do cech danej jednostki, która może mieć predyspozycje do tworzenia stereotypów i uprzedzeń. Mechanizm poznawczy wynika z natury ludzkiej, która koncentruje się na tendencji ludzkiego poznania społecznego. Znajomość tych mechanizmów wydaje się nie tylko pomocna w działaniach przeciwko podtrzymywaniu stereotypów i uprzedzeń, ale także w tworzeniu prawa skutecznie chroniącego przed mową nienawiści, której są one częścią.

3. Badanie skargi na dyskryminacyjne traktowanie w przypadkach stereotypizacji

Związek przyczynowo-skutkowy między stereotypami a dyskryminacją został dostrzeżony i usankcjonowany przez prawo międzynarodowe już kilkadziesiąt lat temu, a jego wyraz można znaleźć w Międzynarodowej konwencji w sprawie likwidacji wszel-

⁴ S. Waclawik, *Problematyka dyskryminacji i uprzedzeń wobec osób o odmiennej orientacji seksualnej na przykładzie filmów „Tajemnica Brokeback Mountain” (Brokeback Mountain) oraz „Wszystko w porządku” (The Kids are all right)*, [w:] M. Brol, A. Skorupa (red.), *Psychologiczna praca z filmem*, 2014, s. 461.

⁵ K. Adamska, *Ludzie obok. Lesbijki i geje w Polsce*, Toruń 1998, s. 70-81.

kich form dyskryminacji rasowej⁶, Konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet⁷ czy Konwencji o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej⁸ podjętej przez państwa pod auspicjami Rady Europy⁹. Stereotypizacja jest formą dyskryminacji, którą należy eliminować. Zgodnie z poglądami doktryny krzywdy wyrządzone przez stereotypizację są z natury rzeczy nieporównywalne: ich przyczyną nie jest bowiem porównanie z inną grupą, która została lepiej potraktowana, jak w przypadku klasycznych zjawisk dyskryminacji¹⁰.

Najbardziej znaczącym wyrokiem ETPC, dotyczącym rozpoznawalności stereotypów w ramach dyskryminacji, jest sprawa *M.I. Carvalho Pinto de Sousa Morais przeciwko Portugalii*¹¹. Problemem metodologicznym w przedmiotowej sprawie był fakt, że nie występuje tutaj element nierównego traktowania, tak jak zazwyczaj w sprawach dotyczących dyskryminacji¹². Zdania odrębne złożone do wyroku sugerują, że ETPC był zmuszony stworzyć nowy system do rozwiązania sprawy, przyjmując element „testu na dyskryminację” oraz metody badania naruszenia art. 14 EKPC w sprawach, w których niemożliwe jest dokonanie oceny traktowania w zestawieniu z „podmiotem porównywalnym”¹³.

Badanie, czy doszło do dyskryminacji w ramach skargi na podstawie art. 14 EKPC, wymaga określenia stanu faktycznego i stanu podobnego do zaistniałej sytuacji, tj. przeprowadzenia „testu podobieństwa”¹⁴. W przypadku stereotypów nie można przeprowa-

⁶ Międzynarodowa Konwencja otwarta do podpisu w Nowym Jorku dnia 7 marca 1966 r. (Dz. U. z 1969 r. Nr 25, poz. 187).

⁷ Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r. (Dz. U. z 1982 r. Nr 10, poz. 71).

⁸ Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Sтамбule dnia 11 maja 2011 r. (Dz. U. z 2015 r. poz. 961 z późn. zm.).

⁹ K. Sękowska-Kozłowska, *Stereotypy dotyczące seksualności i społecznej roli kobiet jako przyczyna naruszenia zakazu dyskryminacji ze względu na płeć. Glosa do wyroku ETPC z dnia 25 lipca 2017 r., 17484/15*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 2, s. 33-37.

¹⁰ A. Timmer, *Judging Stereotypes: What the European Court of Human Rights Can Borrow from American and Canadian Equal Protection Law*, „American Journal of Comparative Law” 2015, vol. 63, iss. 1, s. 252.

¹¹ Wyrok ETPC z dnia 25 października 2017 r. w sprawie *M.I. Carvalho Pinto de Sousa Morais przeciwko Portugalii*, skarga nr 17484/15.

¹² K. Sękowska-Kozłowska, *op. cit.*, s. 33-37.

¹³ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.).

¹⁴ Test podobieństwa opiera się na Arystotelesowskim stwierdzeniu, że rzeczy podobne winny być traktowane podobnie, a rzeczy niepodobne powinny być traktowane różnie, proporcjonalnie do ich zróżnicowania. Jest to podstawa współczesnego myślenia o równości. Koncepcja ta bywa określana przez doktrynę jako sformułowanie *ignotum per ignotum*, ponieważ za rozumowaniem Arystotelesa, aby określić podobieństwo rzeczy, należy przyjąć test, który określałby cechy, które świadczą o podobieństwie i te, które świadczą o różności. Zdaniem autorki nie jest to sprawiedliwy test. Prowadzi to do konkluzji, że „równość” oznacza „podobieństwo” podmiotów, biorąc pod uwagę pewną istotną cechę.

dzić takiego testu, ponieważ dokonana ocena opiera się na założeniach funkcjonujących niezależnie od sytuacji innych osób. Z jednej strony mowa więc o tradycyjnej interpretacji pojęcia równości, rozumianej jako identyczne traktowanie podmiotów podobnych (równość w ujęciu formalnym), z drugiej zaś o koncepcji równości materialnej, która opiera się na założeniu, że niektóre grupy nie mogą korzystać ze swoich praw na równi z innymi członkami społeczeństwa z uwagi na stereotypy, uprzedzenia czy brak racjonalnych usprawnień. Prowadzi to do konkluzji, że jedynie zapewnienie identycznego traktowania umożliwi osobom należącym do tych grup pełną realizację ich praw. Jako przykład takich środków można wskazać usprawnienia dla osób niepełnosprawnych czy kwoty wyborcze na rzecz kobiet¹⁵.

Mimo rozpoznania problemu, jakim jest stereotypizacja, a także jego znaczenia w ramach problemu dyskryminacji, organy międzynarodowe nadal szukają właściwej metody do rozstrzygania tego rodzaju spraw. Same próby nie zawsze są pozytywnie oceniane przez doktrynę i nie zawsze znajdują poparcie wszystkich sędziów w danej sprawie. Jest to kolejny dowód na głębokie zakorzenienie stereotypów we współczesnej kulturze i ich znaczenie dla tendencji poznawczych społeczeństwa. W swoim zdaniu odrębnym, zgłoszonym do wyroku w sprawie *M.I. Carvalho Pinto de Sousa Morais przeciwko Portugalii*, sędzia Yudkivska zauważa, że nawet w Europie XXI w. zdarza się, że stare uprzedzenia wciąż jeszcze „dają o sobie znać”. Trudno przekonać społeczeństwo o szkodliwości i niewłaściwości pewnych figur w sytuacji, gdy nawet sędziowie międzynarodowego trybunału zajmującego się ochroną praw człowieka objawiają swoje zwątpienie w tej kwestii. Co za tym idzie, sędziowie nie wypełniają swojej roli, jeżeli „wspierają utrwalanie stereotypów poprzez brak ich podważania”¹⁶.

Wysoki Komisarz ONZ ds. Praw Człowieka Navi Pillay wielokrotnie wyrażała swoje stanowisko w kwestii dotkliwości stereotypów dotyczących przede wszystkim płci i kobiet, jednak jej tezy można zastosować do każdego rodzaju stereotypizacji. W wypowiedzi z marca 2014 r. podkreśliła, że „konieczne jest podjęcie zdecydowanych działań w celu zapewnienia, że urzędnicy państwowi, w szczególności pracujący w wymiarze sprawiedliwości, nie będą wydawać decyzji opierających się na szkodliwych stereotypach i podważać praw człowieka kobiet i dziewcząt. Urzędnicy powinni raczej identyfikować i kwestionować tego rodzaju negatywne przekonania, aby pomagać

¹⁵ Szerzej zob. C. Nikolaidis, *The Right to Equality in European Human Rights Law. The quest for substance in the jurisprudence of the European Courts*, Routledge 2015.

¹⁶ S. Cusack, *Eliminating Judicial Stereotyping – Equal Access for Justice to Women in Gender-Based Violence Cases. Final paper submitted to the United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights*, 2014, s. 30.

w tworzeniu środowiska, które w większym stopniu szanuje prawa człowieka kobiet i dziewcząt, oraz budowaniu kultury równości”¹⁷.

W przypadku stereotypów i uprzedzeń problemem natury teoretycznej może być przedstawienie treści danego stereotypu, który jednocześnie stanowi część językowego dziedzictwa, a także jego wpływ na dyskryminacyjne traktowanie danej grupy. Z uwagi na fakt, że takie traktowanie jest często spowodowane uprzedzeniami, czyli stereotypami obejmującymi także warstwę emocjonalną osoby je wyrażającej, trudno ingerować w warstwę poznawczą jednostki. Mowa tutaj o zanegowaniu właściwości odczuć emocjonalnych jednostki, przez co jest to ingerencja w sferę wewnętrzną. Warto w tym miejscu podkreślić, że uprzedzenia warunkują nie tylko sferę emocjonalną jednostki, ale także jej stosunek do świata zewnętrznego, dlatego, zdaniem autorki, zarówno stereotypy, jak i uprzedzenia nie powinny być objęte ochroną w ramach wolności słowa.

Jak już zostało wyżej wskazane, stereotypy mają m.in. funkcję poznawczą, która pozwala, za pomocą społecznie przyjętych figur, odnaleźć się w nieznanym środowisku czy nowej sytuacji. W przypadku gdy mowa o jawnym szerezeniu uprzedzeń i pogardy, warstwa emocjonalna zostaje skierowane ku bardziej zdecydowanym emocjom ujawniającym się w sferze zewnętrznej, takim jak nienawiść wyrażana na różne sposoby. W tym właśnie obszarze ujawnia się zjawisko mowy nienawiści, której definicja obejmuje wszystkie rodzaje wypowiedzi o charakterze nienawistnym, w tym także te motywowane uprzedzeniami.

4. Zjawisko mowy nienawiści – charakterystyka

Kolejnym zagadnieniem wymagającym analizy jest pojęcie mowy nienawiści, które jest pojęciem nieostrym, podlegającym interdyscyplinarnym analizom i interpretacjom. Jego definicja jest przedstawiana w różny sposób w zależności od perspektywy, z jakiej to pojęcie jest badane¹⁸. Prawna reglamentacja mowy nienawiści jest problemem współczesnej judykatury, ponieważ ochrona przed nią stanowi ograniczenie wolności słowa, które może pozostawać w sprzeczności z zasadami współczesnego liberalizmu. Jednocześnie pozostaje pierwszym objawem, który może w dłuższej perspektywie prowadzić do przypadków *hate crimes*, czyli przestępstw z nienawiści. Przeciwnicy tej teorii wskazują, iż selektywność obejmowania poszczególnych grup ochroną przed mową nienawiści oznacza faworyzowanie jednych grup – tych posiadających polityczne wpływy – i dyskryminowanie innych. Przyjęcie szerokich ram ta-

¹⁷ Dane ze strony internetowej: https://www.huffpost.com/entry/equality-and-justice-in-t_b_4892624 [dostęp: 13.06.2021].

¹⁸ Z. Werra, *Mowa nienawiści vs przemysł pogardy*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2019, t. 27, s. 12.

kiej ochrony i odnoszenie jej do każdej grupy doznającej aktów nienawiści „skutkowałoby negacją wolności słowa”¹⁹.

Charakterystyka mowy nienawiści jest złożona zarówno pod względem społecznym, jak i prawnym. W wielu przypadkach trudno powiedzieć, czy mamy do czynienia z mową nienawiści, pogardą, zniesławieniem czy po prostu wyrażaniem agresywnych opinii. Zdaniem autorki, jeśli zwrócić uwagę na to, jaki skutek wywołują pewne wypowiedzi bądź jakie mogą wywołać, tj. nie opierając się na intencji autora takich wypowiedzi, ale na samych treściach, łatwiej ocenić szkodliwość takiej mowy, a tym samym dostrzec potrzebę wprowadzenia wiążących regulacji chroniących jednostki przed mową nienawiści.

Mowa nienawiści jako zjawisko jest niejednoznaczna i złożona. Przygotowany w 2016 r. raport Fundacji im. Stefana Batorego wykonany przy współpracy z Centrum Badań nad Uprzedzeniami Uniwersytetu Warszawskiego wskazuje, że to, co powszechnie uważane jest za mowę nienawiści, w rzeczywistości wynika bardziej z pogardy niż z nienawiści – albowiem zbudowane jest na tej poniżającej emocji, która blokuje jakiegokolwiek reakcje empatyczne i uprzedmiotawia drugiego człowieka²⁰. Jeśli jednak, jak już zostało to wyżej wskazane, wziąć pod uwagę nie podświadomą motywację autora przekazywanych treści, a ich skutek, pozostaje on ten sam – wyrażanie treści dyskryminacyjnych dotyczących określonej zbiorowości posiadającej daną cechę dyskryminacyjną. Zdaniem autorki niniejszej pracy pojęcie „mowy nienawiści” jest bardziej trafne niż „mowa pogardy”, ponieważ w swoim brzmieniu (ang. *hate speech*) odpowiada zjawisku, do którego może prowadzić, czyli do przestępstw z nienawiści (ang. *hate crimes*), co pozwala również zachować lingwistyczny związek między dwoma ww. zjawiskami.

W celu pełnego opisanie zjawiska mowy nienawiści niezbędne wydaje się podzielenie tego zagadnienia na aspekt społeczny i prawny. Społeczną charakterystykę mowy nienawiści, w opinii autorki, najlepiej oddają kryteria przyjęte przez Sergiusza Kowalskiego i Magdę Tulli. Po pierwsze celem mowy nienawiści jest zawsze zbiorowość. Nawet jeśli pozornie jej adresatem jest jednostka, w rzeczywistości podmiotem, który jest atakowany, jest wyróżniona w oparciu o cechy społeczne lub biologiczne grupa, której jednostka pozostaje tylko reprezentantem²¹. Nawet jeśli pozornie jest ona skierowana do konkretnej osoby, to dotykając określonych cech dyskryminacyjnych, w rzeczywistości dotyka tej osoby jako przedstawiciela danej grupy, której rzekome cechy i motywy zo-

¹⁹ G. Maroń, *Ochrona mniejszości seksualnych przed mową nienawiści a wolność słowa w państwach common law*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2016, nr 7-8, s. 102-112.

²⁰ M. Wiśniewski, K. Hansen *et al.*, *Mowa nienawiści, mowa pogardy. Raport z badania przemocy werbalnej wobec grup mniejszościowych*, Warszawa 2017, s. 9.

²¹ S. Kowalski, *Hate speech po polsku*, [w:] G. Czarnecki (red.), *Raport o homofobicznej mowie nienawiści w Polsce*, Warszawa 2009, s. 26.

stają jej przypisane bez dyskusji, odzierając ją tym samym z indywidualności. Po drugie mowa nienawiści skierowana jest wobec zbiorowości szczególnego rodzaju – przede wszystkim wobec grup naturalnych, w których udział zdominowany jest przez czynniki biologiczne albo społeczne. Tym samym osoby dyskryminowane w praktyce nie mają wyboru co do posiadanych przez siebie cech dyskryminacyjnych – koloru skóry, płci, orientacji seksualnej, kalectwa, języka, obywatelstwa, religii²². Ataki czysto personalne, które charakteryzują zachowania obelżywe czy znieważające, można odróżnić od mowy nienawiści właśnie poprzez odwołanie się przez osoby je wyrażające do cech danej zbiorowości, której dana jednostka pozostaje jedynie przedstawicielem.

W związku z powyższym wypowiedzi stanowiące mowę nienawiści można kwalifikować na podstawie kilku charakterystycznych cech: (i) redukcji indywidualnej osoby lub grupy do zbiorowej cechy, a przy tym likwidacji wewnętrznych indywidualności, (ii) przypisaniu indywidualnej osobie lub grupie kolektywnej tożsamości negatywnego stereotypu lub cechy, która ma ją definiować, (iii) podkreśleniu cechy lub zespołu cech, mających na celu negatywne postrzeganie indywidualnej osoby lub grupy, (iv) intencjonalne dążenie do ataku na indywidualną osobę lub grupę, służące najczęściej poniżeniu, zdeprecjonowaniu itd., (v) uzasadnienie dyskryminacji lub nierównego traktowania indywidualnej osoby lub grupy posiadaniem przez nich cech wynikających z grupowej tożsamości²³.

Począwszy od obowiązku przestrzegania praw człowieka, przez prawo do wolności i bezpieczeństwa społecznego, aż po zakaz nadużywania prawa, EKPC wskazuje zestaw wartości niezbędnych do zachowania ludzkiej godności. W przypadku mowy nienawiści, która otwarcie wykracza poza granice wolności słowa, dochodzi do naruszenia godności jednostki w aspekcie horyzontalnym, a więc nie przez państwo, ale przez jednostki lub grupy osób koegzystujące w społeczeństwie. Mowa nienawiści jest zjawiskiem naruszającym godność jednostek oraz grup społecznych i dlatego wymaga stworzenia instrumentów służących jej ograniczeniu i wyeliminowaniu z życia publicznego oraz prywatnego²⁴. Zdaniem ETPC tolerancja i poszanowanie godności człowieka są fundamentami demokratycznego, pluralistycznego społeczeństwa. Dlatego właśnie w społeczeństwach demokratycznych można zasadniczo uznać za konieczne karanie wszelkich form wypowiedzi, które rozpowszechniają, podżegają, promują lub usprawiedliwiają nienawiść opartą na nietolerancji²⁵.

²² D. Kujawa, *Złożoność i niejednoznaczność mowy nienawiści*, „Refleksje” 2018, nr 17, s. 67-68.

²³ A. Bulandra, J. Kościółek, *Przeciwdziałanie mowie nienawiści. Podręcznik dla środowiska politycznego*, Kraków 2016, s. 20-21.

²⁴ *Ibidem*, s. 54.

²⁵ Zob. wyrok ETPC z dnia 6 lipca 2006 r. w sprawie *Erbakan przeciwko Turcji*, skarga nr 59405/00, par. 56.

4.1. Rekomendacja Rady Europy w ramach przeciwdziałania mowie nienawiści

Definicje mowy nienawiści funkcjonujące obecnie w przestrzeni prawnej państw europejskich zostały stworzone przez organy Rady Europy oraz UE. Pierwszym dokumentem na poziomie europejskim, który zawierał definicję mowy nienawiści, była Rekomendacja nr R (97) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy dotycząca mowy nienawiści²⁶. Komitet Ministrów Rady Europy jest jedynym organem decyzyjnym Rady Europy, działa w imieniu całej organizacji i decyduje jednomyślnie²⁷. Zgodnie ze Statutem Rady Europy Komitet Ministrów może wydawać zalecenia dla rządów państw członków, które mają służyć realizacji celów Rady Europy. Takie zalecenie stanowi Rekomendacja nr R (97) 20, która zgodnie z jej preambułą ma służyć przede wszystkim osiągnięciu większej jedności między jej członkami poprzez walkę z rasizmem, ksenofobią, antysemityzmem i nietolerancją, ale także ochronę wolności wypowiedzi²⁸.

Rekomendacja nr R (97) 20 przedstawia się w czterech punktach, które koncentrują się na walce z mową nienawiści o głównym podłożu nienawiści rasowej, narodowej i religijnej. Tym samym zobowiązuje ona rządy państw członków Komitetu Ministrów do podjęcia działań ustawodawczych, które będą zgodne z zasadami stanowiącymi załącznik do Rekomendacji nr R (97) 20. Zakres załącznika już przed pierwszą jego zasadą (ang. *Principle 1*) wskazuje, że mowa nienawiści została zdefiniowana jako każda forma wypowiedzi, która rozpowszechnia, podżega, propaguje lub usprawiedliwia nienawiść rasową, ksenofobię, antysemityzm lub inne formy nienawiści, oparte na nietolerancji, włączając w to: nietolerancję wyrażaną w formie agresywnego nacjonalizmu lub etnocentryzmu, dyskryminację lub wrogość wobec mniejszości, migrantów lub osób wywodzących się ze społeczności imigrantów. Warte podkreślenia jest, że definicja odnosi się „do każdej formy wypowiedzi”, a więc obejmuje nie tylko wypowiedzi werbalne, ale także gesty, symbole, grafiki i wszelkie im podobne formy. Ponadto definicja wskazuje otwarty katalog cech, jakie mogą być podstawą dla mowy nienawiści, poprzez wskazanie w definicji także na „inne cechy oparte na nietolerancji”.

Otwarty katalog cech dyskryminacyjnych jest kluczowy dla stosowalności tych przepisów także do homofobicznej mowy nienawiści. Jednakże Rekomendacja nr R (97) 20 stanowi zalecenie, a więc nie jest możliwe jej bezpośrednie stosowanie, niezbędna jest jej implementacja dokonana przez ustawodawstwo państw członków Komitetu Ministrów.

²⁶ D. Kujawa, *op. cit.*, s. 67.

²⁷ B. Liżewski, M. Myślińska, *Mechanizm ochrony praw człowieka w systemie Rady Europy i w systemie intramerykańskim (teoretyczna analiza prawnoporównawcza)*, „Studia Iuridica Lublinensia 2014, vol. 21, s. 122.

²⁸ Rekomendacja nr R (97) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy do państw członkowskich w sprawie „mowy nienawiści”.

Zgodnie z drugą zasadą (ang. *Principle 2*) rządy państw członkowskich powinny ustanowić oraz utrzymać solidne ramy prawne składające się z przepisów prawa cywilnego, karnego i administracyjnego dotyczących mowy nienawiści, które umożliwiają władzom administracyjnym i sądowym w każdym przypadku pogodzenie poszanowania wolności słowa z poszanowaniem godności ludzkiej i ochroną dobrego imienia lub praw innych osób. Jeśli chodzi o przepisy, które miałyby ograniczać wolność słowa, powinny to być przepisy stanowione przez prawo, nie arbitralnie, oparte na obiektywnych kryteriach, a także wszelkie ograniczenia tej wolności powinny podlegać kontroli sądowej. Załącznik do Rekomendacji nr R (97) 20 zwraca uwagę, że pewne przypadki mowy nienawiści mogą być tak obraźliwe (ang. *insulting*) dla jednostek lub grup, że nie mogą korzystać z ochrony wolności wypowiedzi zapewnionej przez art. 10 EKPC. Zasada ta wskazuje, że są to przypadki, gdy mowa nienawiści ma na celu zniszczenie praw i wolności ustanowionych w EKPC lub ich ograniczenie w większym stopniu, niż jest to w niej przewidziane.

Zdaniem autorki ta zasada wydaje się trafna tylko w przypadku niektórych form mowy nienawiści. Zgodnie z definicją przytoczoną już w niniejszym rozdziale mowa nienawiści jest wyrazem pogardy i może przybrać różne formy. Zastosowanie sformułowania „obraźliwe” jest o tyle nietrafne, że często mowa nienawiści jest również wyrazem systemowej pogardy w stosunku do danej grupy dyskryminowanej. Aby zastosować ten przepis w przypadkach homofobicznej mowy nienawiści, należałoby wskazać, że naruszają one art. 14 EKPC, a tym samym stanowią zakazaną dyskryminację ze względu na „inne przyczyny”, m.in. orientację seksualną. Ponadto załącznik do Rekomendacji nr R (97) 20 wskazuje, że prawo i judykatura krajowa powinny uwzględniać rolę mediów w przekazywaniu treści kwalifikowanych jako mowa nienawiści, zarówno poprzez publikowane treści, jak i przekazywane informacje.

4.2. Pojęcie mowy nienawiści w systemie prawa UE

W zakresie prawodawstwa UE znaczącym aktem prawnym, w kontekście omówienia mowy nienawiści, jest Decyzja ramowa 2008/913/WSiSW w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych²⁹. Została ona przyjęta w miejsce aktu Wspólne Działanie z dnia 15 lipca 1996 r. przyjętego przez Radę na podstawie art. K.3 TUE, dotyczącego działania w celu zwalczania rasizmu i ksenofobii³⁰. Nie wymienia ona w swojej treści *explicite* pojęcia mowy nienawi-

²⁹ Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych (Dz. U. UE L 328/55 z 6.12.2008 r.).

³⁰ Wspólne Działanie z dnia 15 lipca 1996 r. przyjęte przez Radę na podstawie art. K.3 Traktatu o Unii Europejskiej, dotyczące działania w celu zwalczania rasizmu i ksenofobii (Dz. U. UE L 185/5 z 24.07.1996 r.).

ści, ale z brzmienia art. 1 można wywieść opisowe odwołanie się do tego pojęcia. Przedmiotowa decyzja weszła w życie 28 listopada 2008 r., po 7 latach negocjacji prowadzonych przez państwa członkowskie. Jak wynika ze sporządzonego przez Komisję Europejską sprawozdania z prowadzonych prac, tak długi okres prowadzonych rozmów wynikał z różnic w krajowych systemach i tradycjach prawnych państw członkowskich w odniesieniu do ochrony prawa do wolności wypowiedzi i granic tej wolności³¹.

Już w preambule Decyzji ramowej 2008/913/WSiSW zdefiniowano takie pojęcia jak pochodzenie, religia czy nienawiść. Zgodnie z tą definicją „nienawiść” odnosi się do nienawiści okazywanej ze względu na rasę, kolor skóry, religię, pochodzenie lub przynależność narodową czy etniczną – tym samym jest to katalog zamknięty cech dyskryminacyjnych. Artykuł 1 Decyzji ramowej 2008/913/WSiSW wylicza enumeratywnie zjawiska, które składają się na pojęcie przestępstw na tle rasistowskim i ksenofobicznym, które określić można zbiorczo jako publiczne wypowiedzi wszelkiego rodzaju, które nawiązują do przemocy lub nienawiści, aprobują, negują lub rażąco umniejszają zbrodnie ludobójstwa, zbrodnie przeciwko ludzkości oraz zbrodnie wojenne w rozumieniu przyjętym przez statut Międzynarodowego Trybunału Karnego w Hadze, oraz zbrodnie określone w Karcie Międzynarodowego Trybunału Wojskowego, skierowane przeciwko jednostce bądź całej grupie osób, której cechy dyskryminacyjne określone są przez kolor skóry, wyznawaną religię, pochodzenie lub przynależność narodową lub etniczną. Dodatkowo karane w tym samym zakresie jest także pomocnictwo i podżeganie.

W Decyzji ramowej 2008/913/WSiSW określono także standard, jaki powinny spełniać kary ustanawiane przez ustawodawcę krajowego. Ogólna deklaracja widniejąca w art. 3 ust. 1 wskazuje, że mają to być skuteczne, proporcjonalne i odstrasżające sankcje karne. Dodatkowo przepis art. 3 ust. 2 wprowadza standard minimalno-maksymalny kary, gdyż określa także górną granicę ustawowego zagrożenia karą. Niezależnie od tego państwa członkowskie powinny wprowadzić środki niezbędne do tego, aby w sytuacjach popełnienia innych przestępstw, nieobjętych Decyzją ramową 2008/913/WSiSW, pobudki rasistowskie czy ksenofobiczne mogły stanowić okoliczność obciążającą, jak również, żeby takie pobudki mogły być brane pod uwagę przez sądy przy ustalaniu wymiaru kary³².

Problematyka zwalczania rasizmu i ksenofobii pojawiła się także w innych decyzjach ramowych, dla przykładu jest to chociażby Decyzja ramowa w sprawie europej-

³¹ Sprawozdanie Komisji dla Parlamentu Europejskiego i Rady dotyczące wykonania decyzji ramowej Rady 2008/913/WSiSW w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych, COM/2014/027, final.

³² M. Woiński, 2.1.7. *Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych*, [w:] M. Woiński, *Prawnokarne aspekty zwalczania mowy nienawiści*, LexisNexis, Warszawa 2014.

skiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między państwami członkowskimi³³. Artykuł 2 „Zakres zastosowania europejskiego nakazu aresztowania” wymienia rasizm i ksenofobię jako przestępstwa stanowiące podstawę do przekazania na mocy europejskiego nakazu aresztowania, bez weryfikacji pod kątem podwójnej odpowiedzialności karnej za popełniony czyn. Podobnych regulacji nie wprowadzono w zakresie dyskryminacji ze względu na orientację seksualną czy niepełnosprawność.

Tworzenie hierarchii wartości w zakresie walki z dyskryminacją w praktyce powoduje, że problemy dyskryminacji ze względu na orientację seksualną, tożsamość płciową, wiek czy niepełnosprawność wydają się sztucznie tworzonymi problemami. Pod względem historycznym jasne jest, dlaczego UE po doświadczeniach II wojny światowej podejmuje środki w tak szerokim zakresie w ramach walki z rasizmem i ksenofobią. Jednakże obecnie problem wygląda inaczej niż w XX w., część społeczeństwa nie jest wykluczana, a po prostu nie jest „dopuszczana” do pewnych uprawnień. Podjęcie dyrektywy w zakresie walki z mową nienawiści motywowaną pobudkami takimi jak nienawiść wobec mniejszości seksualnych czy dyskryminacja ze względu na orientację seksualną jest niezbędna. Jednostki uzyskałyby prawo do skargi na bierność państw członkowskich, a także zabezpieczenie wypełnienia ich interesów.

5. Pojęcie wolności słowa w ramach prawa europejskiego

Aktem prawnym, który jako pierwszy regulował granice wolności słowa na poziomie europejskim, jest Europejska Konwencja Praw Człowieka³⁴. Ma ona charakter umowy międzynarodowej, do której przestrzegania zobowiązały się państwa sygnatariusze. Na straży jej przestrzegania stoi Europejski Trybunał Praw Człowieka (ETPC), który jednocześnie jest czołową instytucją określającą praktyczne granice wolności słowa.

Opublikowany w Dzienniku Ustaw polski tekst EKPC różni się terminologicznie od tekstu przyjętego w oryginale³⁵. Artykuł 10 w polskiej wersji językowej stanowi o prawie do wolności wyrażania opinii, jednak w oryginalnej wersji językowej w przepisie chodzi o prawo do swobody wypowiedzi, którego zakres znaczeniowy jest szerszy³⁶. Obejmuje wszystkie formy wypowiedzi: artystyczne, polityczne i religijne. Prawo

³³ Decyzja ramowa Rady z dnia 13 czerwca 2002 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między Państwami Członkowskimi (Dz. U. UE L 190/1 z 18.07.2002 r. z późn. zm.).

³⁴ Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.), dalej EKPC.

³⁵ Pierwotny tekst EKPC sporządzony był jedynie w języku angielskim i francuskim; wraz z poszerzeniem kręgu sygnatariuszy pojawiły się także inne wersje językowe.

³⁶ M.A. Nowicki, *Komentarz do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, [w:] *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, wyd. VII, Warszawa 2017, art. 10.

to przysługuje każdej osobie, zarówno osobom fizycznym, jak i prawnym, stowarzyszeniom, przedsiębiorcom, niezależnie od celu, jaki swoboda wypowiedzi ma realizować, a także niezależnie od tego, czy osoba jest obywatelem danego kraju czy cudzoziemcem³⁷. Jak się wydaje, niezbędność wolności słowa w demokratycznym społeczeństwie opiera się na istocie ustroju, w którym każda jednostka ma swój udział we władzy państwowej, a więc każdej powinien przysługiwać „głos”. Co za tym idzie, możliwość wypowiedzi, a więc korzystania z wolności słowa, ma służyć wyrażaniu przez jednostki swoich opinii, nie tylko tych popularnych, ale także tych kontrowersyjnych.

Mimo powagi wolności słowa w demokratycznym państwie prawa pewne rodzaje wypowiedzi pozostają poza granicami ochrony wynikającej z art. 10 EKPC. ETPC wielokrotnie wskazał w rozstrzyganych sprawach, że z zastrzeżeniem pewnych ograniczeń art. 10 EKPC ma zastosowanie również do poglądów, które obrażają, oburzają lub wywołują niepokój, jednak wypowiedzi o charakterze politycznie skrajnym lub rasistowskim pozostają poza zakresem ochrony na podstawie art. 10 EKPC³⁸.

ETPC podkreśla w swojej linii orzeczniczej, że wolność wypowiedzi jest fundamentem demokratycznego społeczeństwa, jednak ma ona charakter wtórny, bezpośrednio związany z kształtowaniem się nowoczesnej państwowości³⁹. Wolność słowa jest wartością, która wynika z umowy społecznej, a więc powinna być respektowana w takim stopniu, aby zachować harmonijną współpracę społeczeństwa⁴⁰. Swoboda wypowiedzi jako uprawnienie zagwarantowane w art. 10 ust. 1 EKPC nie ma charakteru absolutnego, ponieważ korzystanie z niej łączy się z obowiązkami i odpowiedzialnością⁴¹. W celu ich wyegzekwowania państwo może nałożyć ograniczenia, które muszą spełniać trzy warunki opisane w art. 10 ust. 2 EKPC.

Po pierwsze, ograniczenie wolności wypowiedzi musi wynikać z ustanowionego prawa krajowego, które jest znane jego adresatom (legalność). Po drugie, ograniczenie wolności wypowiedzi może podlegać jedynie takim restrykcjom i sankcjom, jakie są konieczne w społeczeństwie demokratycznym (konieczność). Po trzecie, ograniczenia i sankcje mają być stosowane w celu ochrony prawnie chronionych wartości, których zamknięty katalog zawiera art. 10 ust. 2 EKPC (celowość). Katalog wymienia takie wartości jak: bezpieczeństwo państwowe, integralność terytorialna lub bezpieczeństwo publiczne, konieczność zapobieżenia zakłóceniu porządku lub przestępstwu, ochrona

³⁷ Zob. wyrok ETPC z dnia 20 maja 2010 r. w sprawie *Cox przeciwko Turcji*, skarga nr 2933/03, par. 31.

³⁸ Zob. wyrok ETPC z dnia 1 grudnia 1976 r. w sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5493/72, par. 46-50.

³⁹ Por. wyrok ETPC z dnia 8 lipca 1986 r. w sprawie *Lingens przeciwko Austrii*, skarga nr 9815/82 oraz wyrok ETPC z dnia 19 kwietnia 2001 r. w sprawie *Marônek przeciwko Słowacji*, skarga nr 32686/96.

⁴⁰ A. Bulandra, J. Kościółek, *op. cit.*, s. 54.

⁴¹ P. Ślęzak (red.), *Prawo mediów*, Warszawa 2020, s. 30.

zdrowia i moralności, ochrona dobrego imienia i praw osób trzecich, konieczność zapobieżenia ujawnieniu informacji poufnych oraz zagwarantowanie powagi i bezstronności wymiaru sprawiedliwości⁴².

Orzecznictwo ETPC ustaliło, co właściwie oznacza, że ingerencja władz państwowych opiera się na wcześniej istniejącym i znanym adresatom prawie. Mowa jest tu o prawie stanowionym w rozumieniu *civil law* oraz brytyjskiego systemu *common law*. Regulacje prawne muszą być dla adresata dostatecznie precyzyjne, by mógł on regulować swoje postępowanie i wyobrazić sobie konsekwencje prawne swoich działań⁴³. W tym miejscu po raz kolejny polska wersja językowa EKPC dostarcza pewnych nieścisłości. Użyte w pierwotnej wersji językowej słowo „prawo” obejmuje swoim zakresem znaczeniowym nie tylko prawo stanowione, ale również prawo niepisane. Intencją twórców EKPC było objęcie tym przepisem także prawa sędziowskiego, które nie wchodzi w dosłowny zakres sformułowania „przewidziane przez ustawę”⁴⁴.

Tradycyjnie prawo sędziowskie utożsamiano z pojęciem *common law*, jednak obecnie w doktrynie zwraca się uwagę na pewien margines swobody, jaki mają sądy w ramach realizowania powierzonej im roli w sposób elastyczny i dostosowany do zmieniających się potrzeb. Użycie innego sformułowania omijałoby zatem państwa z systemem prawnym *common law*, które są również sygnatariuszami EKPC, a także pewien zakres prawa, który jest tworzony w wyniku wykładni przepisów w systemie *civil law*⁴⁵. Włączenie prawa sędziowskiego do zakresu działania przepisu odnosi się także do tradycji kontynentalnej, w której nierzadko ustawodawcy posługują się klauzulami generalnymi i pojęciami niedookreślonymi, a tym samym coraz większą rolę w uściśleniu prawa odgrywa działalność sądowicza⁴⁶. Nie można więc mówić jedynie o prawach przewidzianych „przez ustawę”, ale o całym systemie prawnym, na który składa się prawo sędziowskie oraz właściwie wydane akty prawne⁴⁷.

W sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii* ETPC przyjął, że konwencyjny wymóg, zgodnie z którym ograniczenie wolności wypowiedzi musi być konieczne w de-

⁴² I.C. Kamiński, [w:] J. Barta, R. Markiewicz, A. Matlak (red.), *Prawo mediów*, Warszawa 2005, s. 33.

⁴³ Zob. wyrok ETPC z dnia 26 kwietnia 1979 r. w sprawie *Sunday Times przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 6538/74, par. 49.

⁴⁴ W angielskiej wersji językowej widnieje sformułowanie *as are prescribed by law*, w wersji francuskiej *que celles qui, prévues par la loi*, co w tłumaczeniu na polski oznacza „przewidziane prawem”. W polskiej wersji językowej widnieje sformułowanie „które są przewidziane przez ustawę”, co nie stanowi dosłownego tłumaczenia pierwotnego brzmienia przepisu.

⁴⁵ Zob. wyrok ETPC z dnia 26 kwietnia 1979 r. w sprawie *Sunday Times przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 6538/74, par. 47.

⁴⁶ A. Wróbel (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz 2020*, wyd. 2, Warszawa 2020, art. 10.

⁴⁷ Na prawo sędziowskie w tradycji kontynentalnej składa się orzecznictwo uzupełniające wydane ustawy, a w tradycji *common law* stanowi ono główny element systemu prawnego opartego przede wszystkim na precedensach.

mokratycznym społeczeństwie, oznacza, że: (i) każda ingerencja musi być poparta istnieniem pilnej potrzeby społecznej, (ii) przyczyny zastosowania danego środka muszą być istotne i wystarczające, (iii) musi istnieć proporcja między zastosowanym środkiem a chronionym celem⁴⁸. Dlatego wśród czynników uwzględnianych przy ocenie proporcjonalności ingerencji w wolność wypowiedzi brane są również pod uwagę natura i surowość wymierzonej kary w danej sprawie⁴⁹.

Aktem prawnym, który obecnie stanowi podstawową regulację w zakresie wolności słowa w systemie prawnym UE jest Karta praw podstawowych⁵⁰. Postanowienia KPP i EKPC pozostają zbieżne. Zgodnie z art. 52 ust. 3 w zakresie, w jakim KPP zawiera prawa, które odpowiadają prawom zagwarantowanym w EKPC, znaczenie tych praw i ich zakresy mają być takie same jak praw przyznanych przez EKPC. Wskazuje się ponadto, że powyższe postanowienie nie stanowi przeszkody, aby prawo UE przyznało szerszą ochronę. Jest to zatem kluczowe dla implementacji rozwiązań przyjętych przez ETPC w zakresie interpretacji EKPC.

W tytule II KPP zatytułowanym „Wolność” umieszczono art. 10 zatytułowany „Wolność myśli, sumienia i religii” oraz art. 11 zatytułowany „Wolność wypowiedzi i informacji”. Przepisy te odpowiadają art. 9 i 10 EKPC, które regulują odpowiednio wolność myśli, sumienia i wyznania oraz wolność wyrażania opinii. Zgodnie z wyjaśnieniem do art. 10 KPP prawo zagwarantowane w art. 10 ust. 1 odpowiada prawu zagwarantowanemu w art. 9 EKPC i w związku z art. 52 ust. 3 KPP – ma takie samo znaczenie i zakres. Z tego względu wszelkie ograniczenia wolności myśli, sumienia i religii powinny uwzględniać ograniczenia przewidziane już w EKPC⁵¹. Podobne wyjaśnienie zostało wskazane również przy art. 11 KPP, zgodnie z którym odpowiada on przepisowi EKPC dotyczącemu wolności myśli, sumienia i religii. Co ważne, odwołanie obu tych artykułów do EKPC oznacza, że ograniczenia przewidziane prawem UE nie mogą być bardziej dotkliwe niż te przewidziane w EKPC, ale mogą być węższe. Ta zależność nie działa w zakresie oddziaływania prawa UE na EKPC⁵².

Mimo znacznych podobieństw art. 10 i art. 11 KPP pomijają klauzule limitacyjne, które zawierają ich odpowiedniki w EKPC, tj. test legalności, celowości i konieczności. Jednakże skorelowanie ze sobą przepisów KPP i EKPC wskazuje, że ograniczenia opisa-

⁴⁸ Zob. wyrok ETPC z dnia 1 grudnia 1976 r. w sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5493/72, par. 48-50.

⁴⁹ P. Ślęzak (red.), *op. cit.*, s. 31.

⁵⁰ Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz. U. UE C 301 z 14.12.2007 r., s. 1 z późn. zm.), dalej KPP.

⁵¹ Dane ze strony internetowej: <https://fra.europa.eu/pl/eu-charter/article/10-wolnosc-mysli-sumienia-i-religii> [dostęp: 16.05.2021].

⁵² Dane ze strony internetowej: <https://fra.europa.eu/pl/eu-charter/article/11-wolnosc-wypowiedzi-i-informacji> [dostęp: 16.05.2021].

ne w EKPC mają przełożenie na analogiczne przepisy KPP, a tym samym nie ma potrzeby dokonywania powtórzeń. W wyjaśnieniach do art. 10 KPP zawarto odesłanie do art. 9 EKPC, co oznacza, że KPP również nie zezwala na ingerencję w tzw. wewnętrzną wolność myśli, sumienia i religii (*forum internum*), tj. swobodę posiadania i zmiany przekonań bądź religii. Taka ingerencja możliwa jest tylko w odniesieniu do obszaru uzewnętrzniania przekonań bądź religii (*forum externum*). Zdaniem autorki to rozróżnienie stanowi nawiązanie do koncepcji wolności sformułowanej przez Alexisa de Tocqueville'a, zgodnie z którą wolność jednostki kończy się tam, gdzie zaczyna się wolność drugiej jednostki, dlatego też tylko *forum externum* może podlegać ograniczeniom – może ona zagrażać integralności innych jednostek⁵³.

W art. 9 EKPC i art. 10 KPP użyto takich pojęć jak wolność myśli, sumienia i wyznania (odpowiednio religii w przypadku KPP). Zgodnie z rozróżnieniem dokonany przez Lecha Garlickiego wolność myśli odnosi się do posiadania i kształtowania poglądów we wszystkich możliwych kwestiach, wolność sumienia jest związana z posiadaniem i kształtowaniem poglądów, ale podporządkowanych już określoneemu i w pewnym przynajmniej stopniu spójnemu systemowi wartości. Wolność wyznania (odpowiednio religii) zakłada posiadanie i kształtowanie poglądów w kontekście systemu transcendentnego, którego nieodłącznym elementem aksjologicznym jest koncepcja Boga lub innej Istoty Najwyższej⁵⁴. Nieodłączną cechą ostatniego pojęcia jest istnienie kościoła (jako zgromadzenia) albo chociażby pewnej wspólnoty wiernych. Jeśli jakiś ruch jest uznawany w danym porządku krajowym za religię, to tym samym ETPC uznaje taką kwalifikację. Ma to zastosowanie także do sekt⁵⁵. Zdaniem Andrzeja Wróbla można dokonać pewnego rozróżnienia istotności poglądów. Podczas gdy art. 9 EKPC i art. 10 KPP odnoszą się do „istotnych” przekonań, zakładających określony stopień wiarygodności, powagi, spójności i ważności, to art. 10 EKPC i art. 11 KPP będzie obejmował przekonania niepełniające tych wymogów, ale które będą mogły być kwalifikowane jako korzystające ze swobody wypowiedzi, która obejmuje również uprawnienie do posiadania poglądów⁵⁶.

6. Podsumowanie

Podtrzymywanie uprzedzeń i stereotypów, a w szerszym ujęciu także dyskryminacji, jest przyzwoleniem na przypadki mowy nienawiści. Jest ona motywowana niechęcią

⁵³ A. de Tocqueville, *Dawny ustrój i rewolucja*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa 2009.

⁵⁴ L. Garlicki, P. Hofmański, A. Wróbel, *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1–18*, Warszawa 2010, art. 9.

⁵⁵ Zob. wyrok ETPC z dnia 1 października 2009 r. w sprawie *Kimlya i inni przeciwko Rosji*, skargi nr 76836/01 i 32782/03, par. 79-81.

⁵⁶ A. Wróbel (red.), *op. cit.*, art. 10.

do danej grupy. Nawet jeśli jest kierowana do jednostki, to tylko jako przedstawiciela tej grupy. Szkodliwość mowy nienawiści opiera się także na wolności, z której korzysta, czyli wolności słowa. Mowa nienawiści stanowi zagrożenie dla godności jednostki. Swoim zasięgiem semantycznym jest w stanie obejmować zakres czynów takich jak: zniewaga, zniesławienie, groźba karalna, nawoływanie do nienawiści lub przemocy, zaprzeczenie, pochwała lub umniejszanie zbrodni ludobójstwa, zbrodni przeciwko ludzkości, zbrodni wojennych⁵⁷. Tym samym jest to zjawisko, którego wszelkie przejawy należy konsekwentnie zwalczać.

Problemem jest jednak brak wskazywania na jego szkodliwość, a koncentrowanie się przez środowiska polityczne, w szczególności prawnicze, na nadawcach komunikatu o szkodliwości mowy nienawiści. W tej dyskusji pojawiają się konserwatywni zwolennicy, którzy w ramach „narzucania poprawności politycznej” dopatrują się „narzucania brutalnej cenzury przez lewicowe środowiska polityczne”⁵⁸. ETPC uznało, że tolerancja dla jednakowej godności wszelkich istot ludzkich oraz jej poszanowanie stanowi podstawę demokratycznego i pluralistycznego państwa. Wskazało również, że nie można pozwolić, aby uwagi kierowane przeciwko wartościom leżącym u podstaw EKPC były objęte ochroną na podstawie art. 10 EKPC⁵⁹. W ramach tego rodzaju orzecznictwa można mówić o załączku koncepcji walki z mową nienawiści.

Jedynym aktem, który definiuje wprost mowę nienawiści na poziomie europejskim i motywuje ustawodawcę krajowego do działania w zakresie zwalczania mowy nienawiści, jest Rekomendacja nr R (97) 20 uchwalona w 1997 r. Decyzja ramowa 2008/913/WSiSW w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych jest obecnie jedynym aktem prawnym na poziomie europejskim, który wypowiedzi o nienawistnym charakterze kwalifikuje do zakresu przestępstw. Jednakże ta decyzja nie definiuje tego zjawiska wprost oraz odnosi się jedynie do wypowiedzi motywowanych rasizmem czy ksenofobią (wprowadza zamknięty katalog cech dyskryminacyjnych). Od ponad dekady nie powstał akt prawny, który traktowałby mowę nienawiści kierowaną w stosunku do mniejszości seksualnych z podobną powagą co mowę nienawiści motywowaną nienawiścią rasową, narodową czy etniczną.

Wolność słowa, niezależnie od zjawiska mowy nienawiści, podlega ograniczeniom opartym na przesłankach legalności, konieczności i celowości. W sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii* ETPC zaznaczył, że każda ingerencja w wolność słowa musi

⁵⁷ A. Śledzińska-Simon, *Decyzja ramowa w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii jako trudny kompromis wobec mowy nienawiści w Unii Europejskiej*, [w:] R. Wieruszewski (red.), *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, Warszawa 2010, s. 95.

⁵⁸ S. Kowalski, *Obecność mowy nienawiści w życiu społecznym i debacie publicznej*, [w:] R. Wieruszewski (red.), *op. cit.*, s. 238.

⁵⁹ Por. wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2003 r. w sprawie *Gündüz przeciwko Turcji*, skarga nr 35071/97 oraz wyrok ETPC z dnia 24 czerwca 2003 r. w sprawie *Garaudy przeciwko Francji*, skarga nr 65831/01.

być poparta istnieniem pilnej potrzeby społecznej, przyczyny zastosowania danego środka muszą być istotne i wystarczające oraz musi istnieć proporcja między zastosowanym środkiem a chronionym celem⁶⁰, co jedynie podkreśla wtórność tej wolności w demokratycznym państwie prawa. Na tej podstawie państwa mogą stworzyć system ochrony przed mową nienawiści motywowaną uprzedzeniami wobec całej społeczności LGBTIQ, jednak z uwagi na różne stanowiska polityczne państw europejskich bez konsekwentnych działań ze strony Rady Europy i UE nie można liczyć na wiążące zmiany w tym zakresie. Problemem jest przede wszystkim niechęć polityczna, która motywowana jest głęboko zakorzenioną homofobią, której wyrazem jest brak jednolitych regulacji w zakresie małżeństw jedнопłciowych, kwestii uzgodnienia płci czy adopcji dzieci przez pary nieheteronormatywne. Społecznym wyrazem tej niechęci jest właśnie mowa nienawiści, która pozwala na ugruntowywanie motywów dyskryminacyjnych.

Barierą dla harmonizacji regulacji dotyczących mowy nienawiści, także w ramach innych obszarów, są różnice w dominujących koncepcjach wolności słowa, nie tylko w Europie, ale także w porządkach państw *common law*, jak również specyficzny charakter społeczeństw europejskich. Współcześnie obecne różnice stanowią tło sporu o granice między dozwoloną krytyką, wolnością przekonań a nienawiścią. Pośrednim skutkiem zróżnicowanego podejścia jest hierarchizacja cech, które będąc przedmiotem dyskryminacji, są także motywem mowy nienawiści. W obecnie skonstruowanej hierarchii najszerszą ochroną objęte są jednostki ze względu na przynależność do określonej grupy z uwagi na ich pochodzenie rasowe, etniczne, narodowość i religię. Walka z ksenofobią i rasizmem stanowi na ten moment jedyny obszar regulacji mowy nienawiści w prawie UE⁶¹.

Obecne przepisy zakazujące dyskryminacji zdają się nie dostrzegać problemu uprzedzeń i stereotypów, mimo że to właśnie one często są przyczynkiem dla dyskryminacyjnego traktowania. Przyjęty przez ETPC i TSUE test podobieństwa jest niepełny i – jak pokazał wyrok w sprawie *M.I. Carvalho Pinto de Sousa Morais przeciwko Portugalii* – nie ma zastosowania do głównego podłoża dyskryminacji, czyli uprzedzeń i stereotypów, zbieżnych z motywami mowy nienawiści.

Zarówno system ochrony praw człowieka wypracowany przez Radę Europy, jak i system ochrony praw podstawowych w UE zapewniają państwom stronom i państwom członkowskim niezależność w zakresie ustawodawstwa oraz poszanowanie zasady subsydiarności. Jednakże tradycja europejska wyrosła z kultury, która nie uwzględniała praw określonych grup i choć jest to konsekwentnie zmieniane, to nie w każdym

⁶⁰ Zob. wyrok ETPC z dnia 1 grudnia 1976 r. w sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5493/72, par. 46-50.

⁶¹ A. Śledzińska-Simon, *op. cit.*, s. 93-94.

aspekcie. Poszanowanie dla tradycji konstytucyjnej państw w kształcie, jaki jest teraz, stanowi przyzwolenie na dyskryminację wynikającą z uprzedzeń i stereotypów funkcjonujących w danym państwie, co stanowi działanie naruszające godność jednostki.

Granice wolności słowa określone w prawie europejskim stwarzają możliwość do ochrony jednostek przed mową nienawiści, jedyną przeszkodą pozostają różne tradycje konstytucyjne państw członkowskich. W rzeczywistości zakorzeniona homofobia nie jest zwalczana i jest akceptowana pod pozorem nieszkodliwych stereotypów. Gdy podstawą dyskryminacji są stereotypy, a tym bardziej uprzedzenia, nie powinno być mowy o pozostawieniu państwom europejskim obszaru do różnych regulacji, a wszelkie zachowania nienawistne powinny być konsekwentnie eliminowane na poziomie ogólnoeuropejskim.

Bibliografia

Akty prawne

- Międzynarodowa Konwencja otwarta do podpisu w Nowym Jorku dnia 7 marca 1966 r. (Dz. U. z 1969 r. Nr 25, poz. 187).
- Karta praw podstawowych Unii Europejskiej (Dz. U. UE C 301 z 14.12.2007 r., s. 1 z późn. zm.).
- Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz. U. z 1993 r. Nr 61, poz. 284 z późn. zm.).
- Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet, przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 18 grudnia 1979 r. (Dz. U. z 1982 r. Nr 10, poz. 71).
- Konwencja Rady Europy o zapobieganiu i zwalczaniu przemocy wobec kobiet i przemocy domowej, sporządzona w Stambule dnia 11 maja 2011 r. (Dz. U. z 2015 r. poz. 961 z późn. zm.).
- Decyzja ramowa Rady z dnia 13 czerwca 2002 r. w sprawie europejskiego nakazu aresztowania i procedury wydawania osób między Państwami Członkowskimi (Dz. U. UE L 190/1 z 18.07.2002 r. z późn. zm.).
- Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z dnia 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych (Dz. U. UE L 328/55 z 6.12.2008 r.).
- Wspólne Działanie z dnia 15 lipca 1996 r. przyjęte przez Radę na podstawie art. K.3 Traktatu o Unii Europejskiej, dotyczące działania w celu zwalczania rasizmu i ksenofobii (Dz. U. UE L 185/5 z 24.07.1996 r.).
- Rekomendacja nr R (97) 20 Komitetu Ministrów Rady Europy do państw członkowskich w sprawie „mowy nienawiści”.
- Sprawozdanie Komisji dla Parlamentu Europejskiego i Rady dotyczące wykonania decyzji ramowej Rady 2008/913/WSiSW w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnokarnych, COM/2014/027.

Orzecznictwo

- Wyrok ETPC z dnia 1 grudnia 1976 r. w sprawie *Handyside przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 5493/72.
- Wyrok ETPC z dnia 26 kwietnia 1979 r. w sprawie *Sunday Times przeciwko Wielkiej Brytanii*, skarga nr 6538/74.
- Wyrok ETPC z dnia 8 lipca 1986 r. w sprawie *Lingens przeciwko Austrii*, skarga nr 9815/82.
- Wyrok ETPC z dnia 19 kwietnia 2001 r. w sprawie *Marônek przeciwko Słowacji*, skarga nr 32686/96.
- Wyrok ETPC z dnia 24 czerwca 2003 r. w sprawie *Garaudy przeciwko Francji*, skarga nr 65831/01.
- Wyrok ETPC z dnia 4 grudnia 2003 r. w sprawie *Gündüz przeciwko Turcji*, skarga nr 35071/97.
- Wyrok ETPC z dnia 6 lipca 2006 r. w sprawie *Erbakan przeciwko Turcji*, skarga nr 59405/00.
- Wyrok ETPC z dnia 1 października 2009 r. w sprawie *Kimlyá i inni przeciwko Rosji*, skargi nr 76836/01 i 32782/03.
- Wyrok ETPC z dnia 20 maja 2010 r. w sprawie *Cox przeciwko Turcji*, skarga nr 2933/03.
- Wyrok ETPC z dnia 25 października 2017 r. w sprawie *M.I. Carvalho Pinto de Sousa Morais przeciwko Portugalii*, skarga nr 17484/15.

Literatura

- Adamska K., *Ludzie obok. Lesbijki i geje w Polsce*, Toruń 1998.
- Bulandra A., Kościółek J., *Przeciwdziałanie mowie nienawiści. Podręcznik dla środowiska politycznego*, Kraków 2016.
- Chlewiński Z., *Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna*, [w:] Z. Chlewiński, I. Kurcz (red.), *Kolokwia psychologiczne nr 1: Stereotypy i uprzedzenia*, Instytut Psychologii PAN, Warszawa 1992.
- Cusack S., *Eliminating Judicial Stereotyping – Equal Access for Justice to Women in Gender-Based Violence Cases. Final paper submitted to the United Nations Office of the High Commissioner for Human Rights*, 2014.
- Garlicki L., Hofmański P., Wróbel A., *Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności. Tom I. Komentarz do artykułów 1–18*, Warszawa 2010.
- Kamiński I.C., [w:] J. Barta, R. Markiewicz, A. Matlak (red.), *Prawo mediów*, Warszawa 2005.
- Kowalski S., *Hate speech po polsku*, [w:] G. Czarnecki (red.), *Raport o homofobicznej mowie nienawiści w Polsce*, Warszawa 2009.
- Kowalski S., *Obecność mowy nienawiści w życiu społecznym i debacie publicznej*, [w:] R. Wieruszewski (red.), *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, Warszawa 2010.
- Kujawa D., *Złożoność i niejednoznaczność mowy nienawiści*, „Refleksje” 2018, nr 17.
- Kurz I., *Stereotyp*, [w:] M. Rudaś-Grodzka et al. (red.), *Encyklopedia gender. Płeć w kulturze*, Warszawa 2014.
- Liżewski B., Myślińska M., *Mechanizm ochrony praw człowieka w systemie Rady Europy i w systemie intramerykańskim (teoretyczna analiza prawno-porównawcza)*, „Studia Iuridica Lublinensia”, 2014, vol. 21.
- Maroń G., *Ochrona mniejszości seksualnych przed mową nienawiści a wolność słowa w państwach common law*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2016, nr 7-8.

- Nikolaïdis C., *The Right to Equality in European Human Rights Law. The quest for substance in the jurisprudence of the European Courts*, Routledge 2015.
- Nowicki M.A., *Komentarz do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności*, [w:] *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, wyd. VII, Warszawa 2017.
- Schaff A., *Stereotypy a działanie ludzkie*, Spółdzielnia Wydawniczo-Handlowa Książka i Wiedza, Warszawa 1981.
- Sękowska-Kozłowska K., *Stereotypy dotyczące seksualności i społecznej roli kobiet jako przyczyna naruszenia zakazu dyskryminacji ze względu na płeć. Glosa do wyroku ETPC z dnia 25 lipca 2017 r., 17484/15*, „Europejski Przegląd Sądowy” 2018, nr 2.
- Śledzińska-Simon A., *Decyzja ramowa w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii jako trudny kompromis wobec mowy nienawiści w Unii Europejskiej*, [w:] R. Wieruszewski (red.), *Mowa nienawiści a wolność słowa. Aspekty prawne i społeczne*, Warszawa 2010.
- Ślęzak P. (red.), *Prawo mediów*, Warszawa 2020.
- Timmer A., *Judging Stereotypes: What the European Court of Human Rights Can Borrow from American and Canadian Equal Protection Law*, “American Journal of Comparative Law” 2015, vol. 63, iss. 1.
- Tocqueville A. de, *Dawny ustrój i rewolucja*, tłum. H. Szumańska-Grossowa, Warszawa 2009.
- Wacławik S., *Problematyka dyskryminacji i uprzedzeń wobec osób o odmiennym orientacji seksualnej na przykładzie filmów „Tajemnica Brokeback Mountain” (Brokeback Mountain) oraz „Wszystko w porządku” (The Kids are all right)*, [w:] M. Broł, A. Skorupa (red.), *Psychologiczna praca z filmem*, 2014.
- Werra Z., *Mowa nienawiści vs przemysł pogardy*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2019, t. 27.
- Wiśniewski M., Hansen K. et al., *Mowa nienawiści, mowa pogardy. Raport z badania przemocy werbalnej wobec grup mniejszościowych*, Warszawa 2017.
- Woiński M., 2.1.7. *Decyzja ramowa Rady 2008/913/WSiSW z 28 listopada 2008 r. w sprawie zwalczania pewnych form i przejawów rasizmu i ksenofobii za pomocą środków prawnych*, [w:] M. Woiński, *Prawnikarne aspekty zwalczania mowy nienawiści*, Warszawa 2014, LexisNexis 2014.
- Wróbel A. (red.), *Karta Praw Podstawowych Unii Europejskiej. Komentarz 2020*, wyd. 2, Warszawa 2020.

Internet

- Dane ze strony internetowej: <https://fra.europa.eu/pl/eu-charter/article/10-wolnosc-mysli-sumienia-i-religii> [dostęp: 16.05.2021].
- Dane ze strony internetowej: <https://fra.europa.eu/pl/eu-charter/article/11-wolnosc-wypowiedzi-i-informacji> [dostęp: 16.05.2021].
- Dane ze strony internetowej: https://www.huffpost.com/entry/equality-and-justice-in-t_b_4892624 [dostęp: 13.06.2021].